

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНІ ТА СВІТІ:
ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Матеріали
ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції

(Суми, 29 квітня 2022 року)

Суми
2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Власенко В. М., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Гончаренко А. В., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Дегтярьов С. І., д-р іст. наук (Сумський державний університет);
Зякун А. І., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Льницький В. І., д-р іст. наук (Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка);
Каганов Ю. О., д-р іст. наук (Запорізький національний університет);
Камьонка М., д-р габ. (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Польща);
Король В. М., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Котляр Ю. В., д-р іст. наук (Чорноморський національний університет ім. П. Могили, м. Миколаїв);
Куліш А. М., д-р юрид. наук (Сумський державний університет);
Лебідь А. Є., д-р філос. наук (Сумський державний університет);
Лобко Н. В., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Нестеренко В. А., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Черкасов А. А., д-р іст. наук (Cherkas Global University, США).

Видання рекомендоване до друку рішенням вченої ради
Навчально-наукового інституту права СумДУ
(протокол № 9 від 16.06.2022 р.)

Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матер. ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 29 квітня 2022 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2022. – 433 с.

До збірника увійшли наукові статті та повідомлення викладачів, студентів, учених та аспірантів ЗВО і наукових установ, виголошені в рамках ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» (Посвідчення УкрІНТЕІ № 1022 від 20 грудня 2021 р.), присвяченої актуальним питанням суспільно-гуманітарних наук.

© Сумський державний університет, 2022

*КОРОЛЬ Віталій Миколайович,
кандидат історичних наук,
Сумський державний університет*

Трудрезервник у повоєнному місті: культурне життя мобілізованої молоді (1945-1950 рр.)

Організація дозвілья учнів в установах трудових резервів обов'язково знаходилася під кураторством місцевих комсомольських організацій, до яких належала значна частина учнівського контингенту та молоді працівники навчальних закладів.

Не рідше разу на місяць у закладах відбувалися лекції, що мали просвітницький характер. Проводилися ці заходи у червоних куточках та клубах навчальних закладів або базових підприємств. З лекціями і політичними докладами виступали не тільки викладачі шкіл та училищ трудових резервів, але й запрошувалися кваліфіковані штатні лектори-агітатори міськкомів і обкомів КП(б)У та ЛКСМУ, працівники місцевих вишів і керівні працівники управлінь трудових резервів. Щороку в навчальних закладах системи ДТР України відбувалося по кілька тисяч таких заходів. За офіційними звітами ними був охоплений весь учнівський контингент республіки.

Тематика лекцій здебільшого мала політичну спрямованість. Характерні поширені стандартні теми на зразок «Життя і діяльність Леніна», «Ленін і Сталін – організатори та вожді Червоної армії», «Турбота товариша Сталіна про трудові резерви», «Комсомол в роки Вітчизняної війни», «Судовий процес у Нюрнберзі» тощо.

Дещо рідше теми мали природничу спрямованість («Про походження життя на Землі», «Чи буде кінець світу?», «Про атомну енергію»), історико-патріотичну («Великі російські полководці», «Патріотизм радянської людини») чи морально-психологічну («Про дружбу і товаришування», «Про мораль радянської молоді»). Але і вони завжди мали відповідати марксистському вченню і теж враховували політичну складову [1, арк. 37-38].

Однак ці лекції, перенасичені офіційною ідеологією, часто сприймалися молоддю з цілковитою байдужістю. Так, у червні 1949 р. секретар Ворошиловградського обкому ЛКСМУ з трибуни регіональної науково-педагогічної конференції наголошував: «До кількості лекцій претензій немає. Але лекційна робота не враховує вікових особливостей і освітнього рівня учнів. Це нецікаво учням. Немає лекцій, які були б цікаві для нашої молоді» [2, арк. 11]. Як правило, для більшості учнів-трудорезервників була лише одна причина відвідування таких лекцій – примус адміністрації.

При навчальних закладах створювалися бібліотеки або читальні при клубах і червоних куточках. Постачання літератури до бібліотек та читалень планово забезпечувалося через книготорговельні організації. На навчально-методичних радах при директорах навчальних закладів штатні бібліотекарі мали систематично виступати з доповідями щодо роботи з пропаганди книжки. Щорічно у планах роботи навчальних закладів передбачалося проведення «тижнів книжки» [3, с. 141].

Червоний куточок у кожному гуртожитку мав забезпечуватися настільними іграми (шахи, шашки,

доміно, лото), музичними інструментами, а за відсутності бібліотеки ще й книгами, газетами та журналами. Водночас азартні ігри (передовсім, у карти на гроші) категорично заборонялися.

З метою вплинути на порушників поведінки і недобросовісних учнів, покращити дисципліну та успішність навчально-виробничої діяльності широко використовувалися сатиричні стінні газети, де розміщувалися жарти, карикатури і шаржі, присвячені негативним сторонам життя школи чи училища. Часто такі видання за аналогією з найбільш відомим у ті часи всесоюзним журналом відповідної тематики отримували назву «Крокодил». Водночас у Західній Україні їм давали заголовок «Перець», беручи за зразок україномовне сатиричне видання [4, арк. 3, 5].

Зазвичай стінні газети учні випускали з великим ентузіазмом та практично у кожному закладі системи ДТР. Про популярність саме учнівських сатиричних газет говорить той факт, що їх кількість була значно більшою, ніж аналогічних видань ідейно-політичного характеру серйозного змісту. Так, протягом 1945 р. були випущені всього близько 4,9 тис. звичайних газет, а сатиричних «крокодилів» і «перців» – 6,5 тис. [1, арк. 41-42].

Як правило, гордістю кожного закладу трудових резервів була його художня самодіяльність. Молодь, яка потребувала розваги та творчого самовираження, створювала різноманітні оркестри і хори, а частина учнів займалася декламацією та драматичним мистецтвом. Вони постійно давали концерти у клубах, на базових підприємствах, у місцевих госпіталях, навколишніх

колгоспах та на пунктах збору призовників, яких відправляли до шкіл ФЗН Донбасу.

Під час мобілізаційних кампаній учасники художньої самодіяльності їздили у складі агітбригад різними населеними пунктами, демонструючи свої здібності та закликаючи підлітків вступати до закладів трудових резервів. Часом цих артистів-аматорів з концертними програмами запрошували виступати на радіо, і вони ставали справжніми знаменитостями у своєму місті [5, арк. 6].

Після війни у великих містах будувалися власні відомчі будинки культури обласних управлінь трудових резервів. Часто в них не тільки діяли учнівські художні колективи, але й проводилися огляди самодіяльності усіх навчальних закладів регіону. Наприклад, трудрезервники Одещини у своєму будинку культури щороку мали такі фестивалі-конкурси у червні-липні [6, арк. 11-13] (Планы работы дома культуры, 1946, pp. 11-13).

Проте репертуар мав чітко контролюватися комсомолом. Вимагалось, щоб художня самодіяльність була наповнена «глибоким ідейним змістом». Але самі учні, вже втомлені від політичної індоктринації, часто замість серйозних радянсько-комсомольських творів віддавали перевагу фольклору і розважальним пісням та постановкам. На місцях у закладах воліли закривати на це очі. Але періодично обкоми ЛКСМУ, отримавши відповідні «сигнали», критикою і доганами змушували комсомольські осередки жорсткіше боротися з такою бездієльністю.

Але поки відбувалася така боротьба, ширилася справжня суспільна небезпека, яку намагалися не згадувати і не виносити на загал. У середовищі учнів почала ширитися кримінальна субкультура. Особливо це було характерно для Донбасу, де знаходилася більшість шкіл та училищ трудових резервів України, а на місцевих шахтах працювало чимало карних в'язнів. Популярними стають «блатні» пісні та альбоми віршів, про зміст яких говорять самі їх назви: «Вор», «Тюремщики», «Письмо с Колымы» тощо. Ще одна біда – масове розповсюдження сороміцьких пісень, наповнених вульгарним непристойним змістом [2, арк. 21].

Деякі посадовці почали бити на сполох. «Комсомол не став душею культмасової роботи в трудових резервах... Провина на комсомольських працівниках. Вони не змогли зацікавити, запалити нашу молодь!» – публічно заявляв один з них у 1949 р. [2, арк. 40-41]. Але правда в тому, що тими тоталітарними методами обмежень і директивного управління самодіяльністю можна було створити лише фальшиву обгортку, яка починала відштовхувати від себе більшість учнів своєю нещирістю.

Періодично учням організували культпоходи в кіно, театр чи музей. Силами місцевих управлінь кінофікації в кожній області організувалася робота пересувних кіноустановок для обслуговування учнів училищ та шкіл. Також відповідно до вказівок Міністерства кінематографії у міських кінотеатрах раз на тиждень проводилися спеціальні кіносеанси для трудрезервників за пільговими розцінками. Відомий випадок, коли навчальний заклад навіть за власні кошти

придбав кіноустановку і регулярно безкоштовно показував фільми своїм учням [7, с. 4].

У жовтні 1945 р. у Харкові для учнів шкіл ФЗН та училищ було організовано і проведено кінофестиваль на тему «Комсомол і молодь у бою і праці». Протягом 8 днів у кінотеатрі ім. Дзержинського демонструвалися фільми на героїчну тематику, серед яких були тогочасні стрічки «Велике життя», «Олександр Невський», «О шостій годині вечора після війни» та ін. Перед кіносеансами у фойє для молоді читалися лекції і виступали колективи художньої самодіяльності. За офіційними підрахунками, загалом захід відвідали 15 тис. осіб [1, арк. 43]. Його вважали еталонним і всім рекомендували як приклад до наслідування .

Але в перші повоєнні роки поруч з радянськими фільмами демонструвалося і так зване «трофейне кіно», переважно німецькі або американські стрічки розважального і пригодницького характеру. В підлітків і молоді вони користувалися шаленою популярністю, оскільки дозволяли хоч на деякий час відволіктися від складної навколишньої реальності. Не були виключенням і трудрезервники. Але за організовані походи на «безідейне» іноземне кіно крім вдячності учнів адміністрація закладів неминуче отримувала ще й серйозні неприємності від міського чи обласного управління ДТР [2, арк. 24].

Будь які культпоходи завжди означали додаткову відповідальність, яка лягала на плечі педагогічного персоналу. Тому більшість працівників не горіла бажанням робити їх частішими. Тим більше, що іноді траплялися дійсно страшні випадки. Так, у 1949 р. у Ворошиловградській (Луганській) області під час

культпоходу учнів гірничопромислової школи № 53 поруч з клубом відбулася бійка між трудрезервниками та робітниками, в ході якої одного з них було вбито. Невдовзі до гуртожитку школи увірвалася група п'яних товаришів вбитого робітника і вчинила справжній погром [8, арк. 2].

Яка ж була альтернатива організованому дозвіллю в закладах системи трудових резервів? Неформальне, самостійне проведення вільного часу часто поєднувалося з порушеннями внутрішнього розпорядку. Воно часом набувало суспільно-небезпечних форм. Траплялося, що учні (як правило, хлопці) влаштовували пияцтво, яке потім неминуче супроводжувалося хуліганськими витівками, бійками, аморальною поведінкою.

З іншого боку, самостійне дозвілля могло мати і соціально-адекватний характер. Сільські хлопці та дівчата, потрапивши до міста, за старим звичаєм збиралися на традиційні «посиденьки» на вулиці, де спілкувалися, жартували, співали народних пісень. Втім такі, за висловом одного з очільників системи трудрезервів Донбасу, «відсталі сільські вечірки» вважалися загрозою для комсомольського виховання. Тому вечорниці на вулиці заборонялися, а учнів спрямовували до клубів та червоних куточків [9, арк. 9-10].

Попри активну атеїстичну пропаганду не всі вихованці закладів ДТР ставали «безбожниками». Потайки частина учнів носили хрестики, молилися, самовільно відлучалися, щоб відвідати церкву. Особливо гостро релігійне питання стосувалося примусово мобілізованої молоді з регіонів, які були нещодавно приєднані СРСР

(зокрема Західної України). У цих місцевостях підлітки встигли вирости у віруючих християнських сім'ях.

Та у повоєнний час деякі посадовці системи ДТР більше бажали зберегти учнів у доброму внутрішньому стані та позитивному настрої, ніж боротися з вірою в Бога. Так, у 1948 р. начальник Краснолуцького міськуправління трудових резервів, щоб припинити самовільні відвідування храму учнями, встановив організований порядок походу на церковну службу. У неділю бажуючі особи дисципліновано шикувалися та йшли до церкви строем на чолі з майстром. Згодом за такий підхід до виховної роботи зазначений посадовець зазнав нищівної критики з боку ЦК ЛКСМУ у спеціальній доповіді, присвяченій політичному вихованню трудрезервників [10, арк. 4].

Отже, заходи з організації культурного дозвілля трудрезервників мали ідеологічну і патріотичну спрямованість. Ставлення учнівського контингенту до стану організації культурного життя в установах профтехосвіти було неоднозначним. Незважаючи на зовнішню позірну лояльність учнів до культурно-масової роботи, тотальний контроль і надмірна заідеологізованість дозвілля робили його непривабливим для молоді.

---

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 21. 92 арк.

2. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), Ф. Р-2419. Оп. 1. Спр. 16. 307 арк.

3. Трудовые резервы СССР: сборник официальных материалов / сост. М. С. Розофаров. Москва: Гос. изд. юрид. лит., 1950. 376 с.

4. Державний архів Львівської області. Ф. Р-2226. Оп. 1. Спр. 38. 11 арк.
5. Державний архів Сумської області. Ф. Р-6477. Оп. 1. Спр. 27. 24 арк.
6. Державний архів Одеської області. Ф. Р-6722. Оп. 1. Спр. 1. 164 арк.
7. Медвідь Г. Кіноустановка у залізничному училищі // Більшовицька зброя. 1948. № 47. С. 4.
8. ЦДАВОВУ. Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 136. 158 арк.
9. ДАЛО. Ф. Р-2419. Оп. 1. Спр. 22. 188 арк.
10. ЦДАВОВУ. Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 92. 43 арк.